

بررسی تأثیر ابعاد فرهنگی و اجتماعی گردشگری

استان کرمان

جعفر میرکتولی^۱، ملیحه حسینی معصوم^۲،

۱- دانشیار جغرافیا دانشگاه گلستان

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت جهانگردی دانشگاه حکیم جرجانی

Email: hoseini_jahangard@yahoo.com

چکیده

توجه به عرصه ی فرهنگی و اجتماعی گردشگری ضرورتی است انکار ناپذیر که از سوی صاحب نظران بسیاری مورد تأکید قرار گرفته است. جاذبه های فرهنگی نقش بسزایی در شناساندن تمدن هر مرز و بوم و تبادل آن با دیگر نقاط جهان دارند. گردشگری بخشی جدایی ناپذیر از فرهنگ جامعه و نظام ارزشی آن می باشد؛ چنان که می توان گفت گردشگری از اختلاف فرهنگ ها و الگوهای اجتماعی متفاوت نشأت می گیرد. در مقاله حاضر با استناد به مطالعات مختلف با روشی شناختی - تحلیلی به بررسی اثرات فرهنگی و اجتماعی گردشگری استان کرمان می پردازیم تا ضمن شناخت ابعاد گردشگری، اثرات آن را بر فرهنگ و اجتماع نشان دهیم. نتایج تحلیل نشان می دهد گردشگری نقش مهمی در ایجاد تغییرات فرهنگی دارد، هم باعث رواج و تقویت عناصر فرهنگی مثبت می شود و هم ناهنجاری اجتماعی در یک فرهنگ را ایجاد می کند.

کلمات کلیدی: گردشگری، فرهنگ، اجتماع، کرمان

۱. مقدمه

گردشگری به عنوان یکی از مهمترین پدیده های هزاره سوم، طی نیم قرن گذشته با رشد تصاعد گونه خود تأثیر بسزایی در رشد و پویایی اقتصادی و تبادلات فرهنگی کشورها داشته است. طبیعت گردشگری در هر جامعه، متأثر از عوامل پیچیده و درهم تنیده اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی است. به عبارت دیگر گردشگری دارای ابعاد مادی و معنوی است که هر کدام می توانند دیگری را مجذوب خود نمایند. در عین حال که می توان گردشگری را یک صنعت و فعالیت اقتصادی دانست، همچنین مجموعه ای است پیچیده و متشکل از پدیده های اجتماعی که به صورت مستقیم و غیرمستقیم (حتی قبل از اقتصاد) فرهنگ و اجتماع را تحت تأثیر می گذارد (برنز، ۱۳۸۵: ۱۲۵). آثار مثبت جهانگردی در کاهش تنش های سیاسی و تثبیت صلح جهانی مؤثر است. ورود گردشگران باعث بروز حس میهن دوستی و عرضه ی فرهنگ و افتخارات در مردم می شود و آنان سعی در ارائه ی هرچه بیشتر دستاوردهای خود در قالب صنایع دستی و هرآنچه ارزش هنری دارد، می کنند. تغییر و تحول در کیفیت و سطح زندگی، الگوهای فرهنگی - رفتاری و نظام ارزشی، روابط خانوادگی، نگرش ها، آداب و سنن ساختار جامعه و به طور کلی تأثیر بر فرهنگ ساکنان محلی و یا گردشگران، از جمله تعاملاتی است که گردشگری بین جامعه ی میزبان و میهمان پدید می آورد. از این رو گردشگری هم باعث رواج و تقویت عناصر فرهنگی مثبت می شود و هم ناهنجاری اجتماعی در یک فرهنگ را ایجاد می کند (سحابی و مرادی، ۱۳۹۰).

امروزه فرهنگ های مناطق و گروه های انسانی مختلف در تماس روزافزون با هم قرار گرفته اند، نکته ی مورد بحث تأثیر تماس و تلاقی فرهنگ هاست و این امر چالش فراوانی را در عرصه ی فرهنگ و تمدن بشری بوجود آورده است. گردشگر با عبور از مرزهای جغرافیایی و ورود به مجامع دیگر به دلیل تفاوت های فرهنگی با مقصد به تبادل فرهنگی می پردازد و گاهی آن را به چالش کشانده و پیامدهایی را از جمله جهانی شدن رقم می زند. تاکنون تحقیقات قابل توجهی پیرامون گردشگری و فرهنگ انجام نشده، و در اکثر موارد به این موضوع به عنوان بخشی در پژوهش یا مقاله اشاراتی شده است. در این تحقیق ضمن بررسی اثرات فرهنگی و اجتماعی گردشگری، نقش آن در ایجاد تغییرات فرهنگی در استان کرمان تحلیل می شود. متغیر های تحقیق همانگونه که اشاره شد ابعاد مثبت و منفی فرهنگی- اجتماعی گردشگری به عنوان متغیر مستقل و تأثیر گذار و مقاصد گردشگری که در این تحقیق استان کرمان است، متغیر وابسته می باشند.

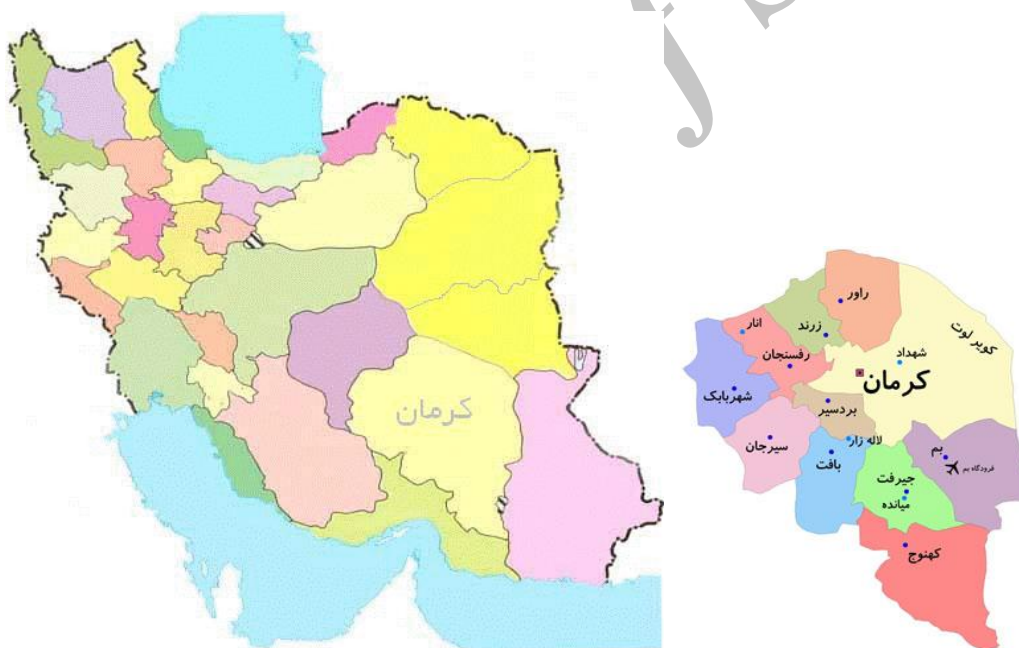
۲. گردشگری فرهنگی

گردشگری فرهنگی نوعی از گردشگری است که گردشگر را به فراگیری، آموزش، کنکاش و کسب تجربه درباره ی فرهنگ حال و گذشته ی جامعه ی مقصد و مقایسه ی آن با داشته ها و انگیزه های جامعه ی خود و دیگران وا می دارد و در واقع تجربه ی کیفی میان گردشگر و محیط مورد بازدید قرار می گیرد (رامشت، ۱۳۹۰: ۱). در بعد مفهومی گردشگری فرهنگی، حرکت انسان از مکان معمولی سکونت با هدف دیدار از جاذبه های فرهنگی و بدست آوردن اطلاعات و تجارب جدید برای ارضای نیازهای فرهنگی تعریف شده است. از نظر فنی، گردشگری فرهنگی حرکت انسان برای دیدن جاذبه های فرهنگی خاص همچون مکان های میراث فرهنگی، هنرها و نمایشها است که در خارج از محل سکونت واقع می شوند (Bachleitner, ۱۹۹۹: ۲۰۱). همچنین از نظر باچلینتر آثار گردشگری فرهنگی عبارتند از:

۱. کشف دوباره ی آثار فرهنگی گمشده ی ساکنان محلی و اهمیت یافتن آن.
 ۲. امکان توسعه ی آگاهی های منطقه ای در بعد فضایی و هویت فرهنگی و گسترش حس خوب تعلق به یک فرهنگ.
 ۳. ایجاد زیربناهای اقتصادی در یک دوره ی بلند مدت.
 ۴. افزایش اشتغال در یک اقتصاد در حال رکود.
- گردشگری فرهنگی در کنار مزایای فرهنگی و اقتصادی، ممکن است مضراتی همچون تهاجم فرهنگی، تخریب آثار فرهنگی و ... به بار بیاورد. تهاجم فرهنگی ممکن است به واسطه ی افراط در ایجاد جذابیت گردشگری و برخورد بیش از حد تجارت مابانه با جلوه های فرهنگی در مقاصد گردشگری بوجود آید و اعتبار و اصالت مناسک مذهبی، آداب و رسوم، جشن ها و نمایش ها، صنایع دستی و ... بواسطه ی ارائه ی نامناسب آنها به عنوان جاذبه ی گردشگری از بین برود. تخریب آثار فرهنگی نیز ناشی از دیدار بیش از حد گردشگران از مکان های تاریخی و باستانی است که نگرشی غیر مسئولانه نسبت به ظرفیت پذیری منطقه مسبب آن است (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۵: ۹۷).
- عادات اجتماعی و فرهنگ بومی و همه ی آنچه در آن به عنوان میراث فرهنگی تبلور می یابد از جاذبه ها و پتانسیل های گردشگری فرهنگی است. در جریان گردشگری فرهنگی همین جنبه های معنوی فرهنگ بومی و همچنین تبلور عینی آن به عنوان میراث فرهنگی از پارامتر های اساسی هستند که به شدت دارای اهمیت اقتصادی بوده و اطلاعات در آن به صورت دیداری منتقل می شود (بونی فیس، ۱۳۸۰: ۱۴۳).

۳. معرفی منطقه ی مورد مطالعه و موقعیت تاریخی آن

کرمان پهناورترین استان ایران است. استان کرمان در جنوب شرقی ایران قرار گرفته جمعیت این استان در سال ۱۳۹۰ و براساس آمار مرکز آمار ایران برابر با ۲,۹۳۸,۹۸۸ نفر بوده است و مرکز آن کلانشهر کرمان است. کرمان با مساحت بیش از ۱۸۳/۲۸۵ کیلومتر مربع و در برگرفتن بیش از ۱۱ درصد از وسعت ایران یکی از پهناورترین استان های ایران می باشد. حد شمالی استان کرمان را بیرجند و استان یزد، جنوب استان هرمزگان، شرق سیستان و بلوچستان و غرب آن را استان فارس محدود می کنند (شکل ۱). از لحاظ تاریخی، سابقه سکونت در این ناحیه به هزاره چهارم پیش از میلاد می رسد. گنجینه های فرهنگی، تاریخی و معماری ارزشمندی در گذر زمان در این استان پدید آمده که نمایان گر روند تاریخی و حیات اقتصادی - اجتماعی این منطقه است. استان کرمان همچنین بیش از ۶۶۰ اثر ملی ثبت شده دارد (سایت استانداری کرمان).

شکل ۱ - موقعیت جغرافیایی استان کرمان

به لحاظ گردشگری این استان غنی از اماکن و بناهای تاریخی و فرهنگی است. سرزمین کهنسال و پهناور کرمان در فلات ایران، یکی از قدیمی ترین کانون های مدنیت به شمار می آید. کشف دست ساخته های متنوع سنگی، سفالی و فلزی از هزاره ی چهارم پیش از میلاد مسیح از تپه ها و دشت های این سامان بیانگر آن است. همچنین کشف آثار گوناگون فرهنگی، هنری و صنعتی در مناطقی از جمله تپه یحیی در بافت، تل ابلیس جنوب کرمان و ... گواه ظهور زندگی اجتماعی در این پهنه از زمین است. این امر آنجا اهمیت می یابد که اگرچه زیبایی های طبیعی این استان نظیر کویر و کلات های شهداد، آبشار راین و ... کم نمی باشد اما هدف بسیاری از گردشگران ضمن دیدار از منابع طبیعی، آشنایی با آداب و سنن و تمدن و فرهنگ این مرز و بوم است. چنانچه جشنواره های محلی گردشگری نظیر جشن گردوی بافت هرساله شاهد

میهمانان بسیاری از نقاط مختلف کشور می باشد. در چنین مراسم هایی گردشگر با دیدن نوع پوشش، زبان، صنایع دستی و ... از نزدیک فرهنگ منطقه را لمس می کند. این بازدیدها ضمن تعاملات اجتماعی، تبادلات فرهنگی نیز در پی خواهد داشت. به هر حال توسعه و گسترش گردشگری در یک منطقه و یا یک ناحیه، موجب تغییرات اجتماعی و فرهنگی آن منطقه گردیده و می بایست جهت جلوگیری از آثار منفی و نیز تقویت آثار مثبت آن در جامعه ی میزبان مورد بررسی و ملاحظه قرار گیرند.

۱.۳. جاذبه های طبیعی استان کرمان

استان کرمان با توجه به ویژگی های طبیعی خود از دشت های مرتفع و فضاهای کویری گسترده ای برخوردار است که برخی از آن ها هم چون دشت ها و مناطق بیلاقی، مورد استفاده وسیع گردشگری قرار می گیرند و برخی دیگر هم چون فضاهای کویری مورد استفاده ی تورهای کویری در صنعت گردشگری ایران قرار می گیرند. کویر شهداد، قله های مرتفع و برف گیر هزار، دریاچه ی زیبای هامون، چشمه های متعدد آب معدنی از جمله منابع طبیعی گردشگری استان کرمان هستند.

۲.۳. جاذبه های اجتماعی استان کرمان

شیوه معیشت عشایر، جشن ها و آیین های سنتی و باستانی، غذاهای محلی، شیرینی های خانگی و آداب و رسوم حاکم بر مراسم های مختلف از جمله جاذبه های اجتماعی مناطق مختلف ایران هستند که همگی برآیند شیوه زندگی اجتماعی مردمان هر ناحیه است. زیست بوم های عشایری از فضاهای جالب توجه استان کرمان است که می تواند در خدمت توسعه گردشگری قرار بگیرد. در استان کرمان همانند دیگر مناطق ایران جشن ها و آیین ها به سه دسته ی ملی، محلی و مذهبی تقسیم می شوند که در میان جشن های ملی؛ نوروز باستانی از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. استان کرمان همانند سایر استان های ایران؛ از انواع غذاهای سنتی و خوش طعم برخوردار است که برخی از آن ها در مناسبت های ویژه و تعداد بسیاری نیز به شکل عادی در طی سال تهیه می شود. استان کرمان در لایه های مختلف اجتماعی خود از جاذبه های کم نظیر و زیبایی برخوردار است که آشنایی با آن ها از مهم ترین ویژگی های گردشگری اجتماعی است. بیش از ۱۱۰ دانشگاه و مرکز آموزشی عالی، ۷۰۰ مسجد، ۴۰۰ کانون فرهنگی و هنری در مساجد و ۱۲۲ کتابخانه از جمله ظرفیت های فرهنگی و هنری استان کرمان بشمار می روند.

۴. اثرات فرهنگی و اجتماعی گردشگری

اثرات گردشگری بر فرهنگ و اجتماع غیرملموس و در روندی طولانی و به آرامی و ممکن است به صورت ناخواسته و ناخودآگاه صورت می گیرد. گردشگری دارای آثار فرهنگی و اجتماعی متعددی است که بی توجهی به آن می تواند پیامدهای نامطلوبی در پی داشته باشد. منظور از اثرات اجتماعی گردشگری تغییراتی است که در زندگی مردم جامعه ی میزبان به وجود می آید و این تغییر به دلیل تماس مستقیم میزبانان و گردشگران با یکدیگر است و منظور از اثرات فرهنگی تغییراتی است که در هنر، آداب و رسوم و معماری و سایر ابعاد فرهنگ مردم ساکن در جامعه میزبان رخ می دهد (سحابی و مرادی، ۱۳۹۰).

نکته مهم در بررسی اثرات گردشگری توجه به تمام متغیرها و عواملی چون نوع گردشگر، میزان و تفاوت کمی جمعیت میزبان و گردشگر، نگرش های گردشگران و میزبانان نسبت به یکدیگر، نوع تعامل بین گردشگران و میزبان، تفاوت فرهنگی بین توریست و میزبان، بافت فرهنگی و اجتماعی دو طرف، موقعیت اقتصادی نسبی میزبان و میهمان، میزان ماندگاری در محل و ... می باشد که میزان و کیفیت اثرگذاری را مشخص می کند. گردشگری از میراث فرهنگی منطقه حفاظت می کند و همچنین زمینه ی حفظ و ارتقای الگوهای فرهنگی در زمینه ی موسیقی، رقص، تئاتر، لباس، هنر و صنایع دستی، آداب و رسوم، سبک زندگی و سبک معماری که از جمله جاذبه های مهم گردشگری است را بدین وسیله فراهم می آورد (رنجبریان و زاهدی، ۱۳۷۹: ۷۹). تأثیر متقابل گردشگر بر مقصد و مقصد بر گردشگر امری انکار ناپذیر است، اما آنچه در این مقاله مد نظر است اثرات مثبت و منفی گردشگری بر فرهنگ و اجتماع میزبان است. اصولاً رفتارها، برخوردها و تقاضاهای گردشگران تأثیرات مثبت و منفی بر جامعه ی میزبان دارد که در ادامه به بررسی آن می پردازیم.

صنعت گردشگری بهترین راه حل برای عبور از بحران های کنونی کشور است. بهترین عملکردهایی که فراروی استان کرمان از لحاظ گردشگری در ابعاد فرهنگی و اجتماعی قرار دارد عبارت است از: استانداردسازی ظرفیت های هتل های کرمان، ایجاد بازار رقابتی در بین صنعتگران صنایع دستی، محورهای گردشگری استان ساماندهی شوند، ایجاد انجمن واحدهای پذیرایی، تفریحی و مجموعه های گردشگری استان، اعطا تسهیلات به صنعتگران صنایع دستی استان کرمان و ...

۴. ۱. اثرات مثبت فرهنگی، اجتماعی

از نظر طیب (۱۳۷۹)، آثار مثبت گردشگری در چهارچوب فرهنگی - اجتماعی شامل موارد زیر است :

- توزیع درست منافع گردشگری در سطح جوامع یک کشور می تواند سطح زندگی مردم را بهبود بخشد. توسعه ی گردشگری با ایجاد مشاغل جدید در بخش های مختلف اقتصادی و با افزایش درآمد افراد بر ساختار اجتماعی تأثیر می گذارد، همچنین بخشی از اعتبارات لازم را جهت بهبود تسهیلات جوامع محلی تأمین می کند.
- توسعه ی گردشگری موجب پویایی اجتماعی بیشتری می شود؛ از این طریق که مبادلاتی میان مردم محلی و گردشگران بوجود آورده و زنان و جوانان در این چهارچوب احساس آزادی بیشتری می نمایند.
- گردشگری داخلی می تواند موجب گسترش یکپارچگی و همگرایی اجتماعی و فرهنگی در سطح کشور و تقویت وحدت ملی گردد. در عمل گردشگری، سعه ی صدر، تعامل و تحمل دیگران را بیشتر می کند.

از اثرات مثبت فرهنگی - اجتماعی توسعه ی گردشگری ارتقای هنرهای سنتی و فعالیت های صنایع دستی به موجب تقاضای گردشگران در جامعه ی میزبان می باشد (میسون، ۱۳۸۷: ۴۹). بعد از مسافرت، حالت ها و برداشت های فرد در رابطه با مکان ها و محیط می تواند تغییر پیدا کند. گردشگری به عنوان یک نیاز منطقی در جهت برآورده ساختن خواسته های مادی و فطری انسان ها جهت ایجاد تفاهم و گسترش فرهنگ و انسجام اجتماعی در همه ی جهان می باشد. بنابراین در یک نتیجه گیری می توان گفت، گردشگری در ایجاد ارتباط بین فرهنگ های جوامع مؤثر است. هیچ فرهنگی را نمی توان بدون شناخت هسته اصلی ارزش ها و پیش فرض های منطقی شناخت. انسان ها نمایندگان فرهنگ های گوناگون اند و تماس رودرروی این نمایندگان، تماس رودرروی فرهنگ هاست. ارزش های فرهنگی هر کشور از طریق تماس های رودررو تزیق می شود و گردشگری با ایجاد شناخت متقابل، تهدید کثرت فرهنگ های متفاوت را به طرف وحدت و انسجام ملی می برد. گردشگری داخلی به عنوان عاملی در ایجاد ارتباط فرهنگی و قومی در سطح ملی برای تأمین وحدت ملی بیشتر است. از طرفی دیگر گردشگر با دیدن فرهنگ های نزدیک به فرهنگ خود و مکان های این فرهنگ ها که از لحاظ تاریخی

دارای معنا هستند می توانند در گردشگر احساسات خفته وطن پرستی یا قومیتی را بیدار کنند که در حالت مثبت باعث وحدت و انسجام قومی و فرهنگی است.

استواری یک فرهنگ در برخورد با فرهنگ های دیگر مشخص می شود. هر فرهنگی در برخورد با دیگر فرهنگ ها توانایی های خود را می سنجد از طرفی فرهنگ های دیگر درون خود، مایه ها و توانایی های وافری برای عرضه به بشریت دارد، انفعال باعث می شود فرهنگ ها هرچه بیشتر در افراد تخریب شوند. بدین ترتیب گردشگری فرهنگ انسان ها را از بعد معنوی و مادی توسعه می دهد(که ممکن است در تضاد یا موافق با فرهنگ بومی باشد)، موجب شکوفایی جوامع، مدرنیته کردن، تغییر تلقی نسبت به قشر بندی جنسی و ... می شود. در مجموع، برخورد های گردشگر و میزبان و مشاهده، بررسی و مطالعه رفتار دیگران موجب تصفیه فرهنگ دو طرف و شناخت شیوه های توسعه فرهنگی ضمن بقای اصول مفید فرهنگی می شود و به نوعی همانندسازی و همزیستی فرهنگی شکل می گیرد.

۴.۲. اثرات منفی فرهنگی، اجتماعی

برخوردها و ملاقات ها در گردشگری، از ویژگی "گذرابودن" برخوردار است. این موضوع می رساند که شرکت کنندگان در چنین ارتباطی هدفشان بیشتر "برخوردی اولیه" است تا ایجاد رابطه ای محکم و دراز مدت در طول زمان. دقیقاً به واسطه ماهیت چنین ساختارهایی است که سوءاستفاده های غیراجتماعی نیز صورت می پذیرد و منجر به گرفتن قربانی از توریست ها می شود. اگر بازارهای گردشگری تفاوت های زیادی بوجود آورند و اگر احترام و حیثیت در انحصار رضایت گردشگران باشد و از ساکنان محلی دریغ شود، سطح فشارها افزایش می یابد(شودسان، ۱۳۸۰: ۶۹).

گردشگر در تعطیلات بسر می برد، در حالی که میزبان مشغول کار و خدمت به اوست. تمایز فراغت و خدمت در روابط بین گردشگر و میزبان در تمام دنیا صدق می کند. گردشگری فعالیتی مخصوص "اوقات فراغت" است که مستلزم نقطه متضاد خود یعنی کار منظم و تعیین شده می باشد. مقصد این سفر یا مکان این اقامت، خارج از محل دائمی سکونت یا کار فرد است و تقاضاهای گردشگری می تواند شامل چیزهایی باشد مثل غذاهای آماده، سیستم تهویه و ... که به طور طبیعی یا طبق رسوم آن منطقه وجود ندارد، بنابراین یک زیربنای عرضه ایجاد می شود. به طوری که ترنر، نش و جورج یانگ گردشگری را فعالیتی "خطا" یا حتی نوعی بی فرهنگی تلقی می کنند. ازین رو گردشگری می تواند در زمینه های اجتماعی- فرهنگی گسست هایی ایجاد کرده و باعث بروز ناهنجاری هایی پیرامون جامعه ی میزبان و گردشگری شود.

۵. نتیجه گیری

استان کرمان از نقطه نظر قابلیت های گردشگری از بعد طبیعی، تاریخی و فرهنگی از جایگاه ویژه ای برخوردار است لیکن در جهت شناسایی همه جانبه ی این قابلیت ها و جذب گردشگران آنچنان که شایسته ی آن است موفق نبوده است. امروزه گردشگری فراگیر شده و رواج آن در میان عده ای که در جوامع توسعه نیافته و توسعه یافته وجود دارد بیشتر باعث تخریب فرهنگی است چرا که نابرابری اقتصادی را نشان داده و منجر به ناهنجاری ها و تلاش غیرگردشگران به اقدامات زیرزمینی چون دزدی، قتل و ... می شود که به عنوان رفتارهای انفعالی تلقی می شوند. اما توسعه برنامه ریزی شده گردشگری می تواند بر نظام ارزش ها، سبک زندگی، روابط خانوادگی، رفتار فردی و ساختار جامعه میزبان تأثیرات مثبت داشته باشد.

تحلیل ابعاد فرهنگی - اجتماعی گردشگری و شناسایی نقاط مثبت و منفی آن و تأثیری که بر استان کرمان دارد، از این لحاظ اهمیت می یابد که با جمع آوری اطلاعات پیرامون همه ی آنچه با تاریخ و فرهنگ و اجتماع این سرزمین پیوند می خورد و تلفیق آن جهت برنامه ریزی اصولی گردشگری، از روند جریان منفی اثرات فرهنگی - اجتماعی گردشگری کاسته و متناسب با توان اجتماعی، فرهنگی، تاریخی و امکانات محلی هر منطقه فرآیند هماهنگی و اجرای برنامه های گردشگری پیش رود. در خاتمه ضمن تشکر و قدردانی از همه ی فعالین عرصه ی گردشگری، امیدواریم با توجه به این نتایج و با بررسی چشم انداز های گردشگری استان بتوانند گام هایی مؤثر جهت رونق و توسعه ی گردشگری استان کرمان بردارند.

۶. مراجع

۱. برنز، پیتر، م، درآمدی بر مردم شناسی گردشگری، ترجمه هاجر هوشمندی، نشر افکار، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۵.
۲. بونی فیس، پرسیلا؛ مدیریت گردشگری فرهنگی، ترجمه محمود عبدالله زاده، تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی، ۱۳۸۰.
۳. پاپلی یزدی، محمدحسین و سقایی، مهدی؛ گردشگری (ماهیت و مفاهیم)، تهران: انتشارات سمت چاپ اول، ۱۳۸۵.
۴. رامشت، محمدحسین؛ عزتیان، ویکتوریا؛ محبوب فر، محمدرضا؛ قمری، حسین؛ نقش گردشگری فرهنگی در توسعه گردشگری کشور ایران، همدان: همایش گردشگری و توسعه پایدار، ۱۳۹۰.
۵. رنجبریان، بهرام و زاهدی، محمد؛ برنامه ریزی توریسم در سطح ملی و منطقه ای، انتشارات دانشگاه اصفهان، ۱۳۷۹.
۶. سحابی، جلیل و مرادی، عبدالله؛ تحلیل اثرات فرهنگی و اجتماعی گردشگری، مرودشت: همایش بین المللی مدیریت گردشگری و توسعه پایدار، ۱۳۹۰.
۷. شودسان، مایکل؛ فرهنگ و انسجام اجتماعی، ترجمه محمد ذوقدار مقدم، مجموعه مقالات جامعه و فرهنگ، جلد پنجم، انتشارات آرون، ۱۳۸۰.
۸. طیب، علیرضا؛ جایگاه ملاحظات فرهنگی در برنامه ریزی علمی برای توسعه گردشگری، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، ۱۳۷۹، شماره ۱۵۷-۱۵۸.
۹. میسون، پیتر؛ گردشگری: اثرات، برنامه ریزی و مدیریت، ترجمه روزبه میرزایی و پونه ترابیان، انتشارات ترمه، چاپ اول، ۱۳۸۷.
۱۰. Bachleitner, Reinhard, *Cultural Tourism in Rural Communities*, *Journal of Business Research*, ۱۹۹۹, Vol. ۴۴.
۱۱. gov.kr.ir